

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαΐου Ν., Χατζημιχάλης Κ.: “Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, Περιφέρειες και άτυπη εργασία”. Αθήνα, Εξάντας, 1997

Α. Ι. ΕΥΣΤΡΑΤΟΓΛΟΥ *

Το βιβλίο των Βαΐου και Χατζημιχάλη με τίτλο “Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, Περιφέρειες και άτυπη εργασία” αναμφίβολα παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, γεγονός, που οφείλεται τόσο στην ιδιαιτερότητα του θέματός του, όσο και στην οπτική γωνία προσέγγισής του. Βασικός στόχος του βιβλίου είναι η σύνδεση των διαδικασιών παραγωγικής αποκέντρωσης και αναδιάρθρωσης με την ανάπτυξη ή καθυστέρηση ορισμένων περιοχών. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στον παράγοντα εργασία και στους τρόπους, όπου η εργασία πραγματοποιείται, και αναζητούνται οι όψεις ενός νέου προτύπου κοινωνικής παραγωγής, που προκύπτει μέσα από την διαπλοκή άτυπων και τυπικών διαδικασιών παραγωγής. Οι συγγραφείς επιχειρούν (και καταφέρνουν σε μεγάλο βαθμό) να αναδειξουν τη σημασία των άτυπων μορφών εργασίας, για χώρες, όπως η Ελλάδα, τη διαπλοκή τους με τις θεωρούμενες ως τυπι-

* Άγγελος Ι. Ευστράτογλου, Διδάκτωρ των Οικονομικών της Εργασίας, Συνεργάτης του Τμήματος Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

κές μορφές εργασίας και το βαθμό ενσωμάτωσής τους στα τοπικά συστήματα παραγωγής και κοινωνικής αναπαραγωγής. Η πολύχρονη, όπως άλλωστε προκύπτει και από τη βιβλιογραφία που παρατίθεται, ενασχόλησή τους με συναφή ζητήματα, τους παρέχει τη δυνατότητα μίας ευχερούς και συστηματικής καταγραφής ενός μεγάλου φάσματος καταστάσεων και φαινομένων, που, κάτω από το φως των σύγχρονων εξελίξεων, παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται σε έξι κεφάλαια. Στο πρώτο, με τίτλο “Κανονικότητες και Αποκλίσεις”, οι συγγραφείς μέσα από τη γενική παρουσίαση των λεγόμενων άτυπων μορφών παραγωγικής δραστηριότητας, θέτουν τους βασικούς τους στόχους, που συνίστανται στην ανάδειξη και διερεύνηση των νέων προτύπων κοινωνικής αναπαραγωγής, που προκύπτουν μέσα από τη διαδικασία της παραγωγικής αποκέντρωσης και αναδιάρθρωσης. Ο προσδιορισμός των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών πόλεων και περιφερειών, καθώς και η διερεύνηση ενός ενδεχόμενου δυναμισμού, που κάτω από κάποιες προϋποθέσεις θα μπορούσε να εξελιχθεί σε συγκριτικό πλεονέκτημα των περιοχών αυτών, επιχειρείται μέσα από την ανάδειξη του ρόλου της εργασίας, σε συνδυασμό με τους τόπους, όπου η εργασία εμφανίζεται και συγκεντρώνεται.

Το δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο “Ο τόπος και η εργασία” συνθέτει και το θεωρητικό κομμάτι του βιβλίου. Εδώ αναπτύσσονται οι έννοιες του χώρου και του τόπου, επισημαίνονται οι σχέσεις χωρικών και κοινωνικών διαδικασιών και διατυπώνεται η ανάγκη θεώρησης των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων σε συνάρτηση με το χώρο. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η έννοια της εργασίας και αναφέρονται οι συνέπειες της μετάβασης από την έννοια της εργασίας σ’ αυτήν της απασχόλησης και ιδιαίτερα της μισθωτής απασχόλησης. Ακολουθεί μια πρώτη θεώρηση της έννοιας των άτυπων μορφών εργασίας και επισημαίνεται η ιδιαίτερη σημασία τους για χώρες όπως η Ελλάδα, ενώ το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μία σύντομη ενασχόληση με την έννοια των τοπικών αγορών εργασίας. Χωρίς να επιχειρείται μια σε βάθος ανάλυση της έννοιας των τοπικών αγορών εργασίας, οι τελευταίες αναφέρεται ότι συνιστούν... *μια έννοια χρήσιμη για την προσέγγιση της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στη μακρο και τη μικροκλίμακα ανάλυσης...* (σ.41).

Ο θεωρητικός χαρακτήρας του κεφαλαίου είναι αυτός που συμβάλλει στην ανάπτυξη ενός ευρύτερου διαλόγου. Οι κριτικές επισημάνσεις, στα πλαίσια του παρόντος σημειώματος, μπορεί να διακριθούν σε κύριες και δευτερεύουσες, αναλόγως της σημασίας, που διαδραματίζουν περαιτέρω στην ανάλυση. Στις δευτερεύουσες επισημάνσεις μπορεί να αναφερθούν, για παράδειγμα, η υποστήριξη της άποψης ότι στις εναλλακτικές θεωρήσεις

των αγορών εργασίας (δυναδικές, κατατιμημένες, ασυνεχείς θεωρίες)... είναι φανερό η *προνομιακή μεταχείριση του πρωτεύοντος τμήματος ...* (σ.32). Η άποψη αυτή χωρίς να είναι λαθεμένη, συγκεντρώνει την προσοχή της στις αναλύσεις, που αφορούν στο πρωτεύον τμήμα, περιορίζοντας τη σημασία ενός τμήματος της βιβλιογραφίας, στο χώρο των ασυνεχών (Blackburn και Mann 1979, Offe 1985) αλλά και των κατατιμημένων (Rubery 1978 κ.α) θεωριών των αγορών εργασίας, που αναφέρεται στο δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας κι επιχειρεί να προσδιορίσει τους όρους και τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες συγκεκριμένες κατηγορίες του πληθυσμού εγκλωβίζονται σ' αυτό. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για την άποψη των συγγραφέων ότι... *Τα τμήματα της αγοράς εργασίας, είτε αυτή θεωρείται δυαδική, είτε θεωρείται κατατιμημένη σε υποαγορές... εξετάζονται ανεξάρτητα από το χώρο και μόνο από την οπτική της επιχείρησης και των αναγκών της...* (σ.41) καθώς και στην περίπτωση αυτή, ένα μέρος της βιβλιογραφίας (Garnsey, Rubery και Wilkinson 1985, Buchell και Rubery 1990 κ.α) αντιμετωπίζει τα σχετικά ζητήματα από την οπτική της προσφοράς εργασίας και πρόσφατα διερευνά τις χωρικές διασπάσεις των αγορών εργασίας (Conti 1989, Morrison 1990 κ.α).

Στις κύριες επισημάνσεις εντάσσεται η ελλιπής διάκριση της έννοιας της αγοράς εργασίας σε σχέση με τη δομή της απασχόλησης¹. Μολονότι στόχος του βιβλίου δεν είναι η θεωρητική ενασχόληση με την έννοια της αγοράς εργασίας, η αναγκαιότητα μιας αποσαφήνισης του όρου καθίσταται απαραίτητη, καθώς η έλλειψή της οδηγεί σε παρανοήσεις, συγχύσεις και σε μερικές περιπτώσεις και σε λανθασμένες εκτιμήσεις².

Επιγραμματικά, και για τις ανάγκες αυτού του σημειώματος, αναφέρεται ότι στα πλαίσια των οικονομικών της εργασίας, η έννοια της αγοράς εργασίας έχει αποτελέσει το αντικείμενο ενός πλήθους διερευνήσεων. Σε γενικές γραμμές, η αγορά εργασίας θεωρείται ο κοινωνικός εκείνος χώρος, όπου διενεργείται η αγορά και πώληση της εργατικής δύναμης. Πολλές φορές, ο κοινωνικός αυτός χώρος γίνεται αντιληπτός ως "μία αρένα", μέσα στην οποία πραγματοποιείται η ανταλλαγή της εργατικής δύναμης. Ένας σύγχρονος ορισμός αντιλαμβάνεται την αγορά εργασίας ως το κοινωνικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο συνάπτονται τα συμβόλαια εργασίας ή οι ατομικές συμβάσεις εργασίας, βάσει των οποίων κατανέμονται τα άτομα-ιδιώτες σε θέσεις μισθωτής απασχόλησης (Δεδουσόπουλος, 1995).

Από τη σύντομη και κατ' ανάγκην αποσπασματική αυτή παράθεση ορισμών της αγοράς εργασίας γίνεται φανερό ότι σ' αυτήν εντάσσεται αποκλειστικά η μισθωτή απασχόληση³. Στην αγορά εργασίας δε συμμετέχουν ούτε οι αυτοαπασχολούμενοι ούτε τα συμβοληθούντα μέλη ούτε οι εργοδότες, μολονότι η παρουσία τους ασκεί έμμεσες επιδράσεις και πιέσεις στη

λειτουργία της. Το σύνολο των μορφών απασχόλησης (εργοδότες, αυτοαπασχολούμενοι, μισθωτοί και συμβοηθούντα μέλη), όπως παρουσιάζονται διεθνώς στις ταξινομήσεις των στατιστικών υπηρεσιών, συνθέτουν τη "δομή της απασχόλησης", έννοια ευρύτερη από εκείνη της αγοράς εργασίας. Είθισται βεβαίως, στις αναλύσεις των αγορών εργασίας, οι ερευνητές να αναφέρονται σε όλες τις μορφές της απασχόλησης, υπό την προϋπόθεση ασφαλώς ότι κάνουν σαφείς διακρίσεις των δύο εννοιών (Rogers 1986). Αποτέλεσμα της ασάφειας μεταξύ των δύο αυτών εννοιών, είναι η μέτρηση του μεγέθους της αγοράς εργασίας μέσα από το μέγεθος του εργατικού δυναμικού, ενώ επί το ορθότερο θα ήταν ότι το μέγεθος μίας αγοράς εργασίας μετράται μέσα από το μέγεθος της μισθωτής απασχόλησης. Ο ακριβής προσδιορισμός του μεγέθους των αγορών εργασίας έχει σημαντικές επιπτώσεις, καθώς ένα μεγάλο μέρος των σύγχρονων πολιτικών της αγοράς εργασίας συνδέεται με τη διαμόρφωση των υφισταμένων αποθεμάτων εργασίας, όσο και με τη ρύθμιση των ροών εισόδου και εξόδου απ' αυτήν. Ένα δεύτερο αποτέλεσμα της ασάφειας αυτής είναι η ένταξη των άτυπων δραστηριοτήτων στην αγορά εργασίας, γεγονός, που οδηγεί σε στρεβλώσεις σχετικές με τις ενδεχόμενες προσπάθειες ρύθμισης των δραστηριοτήτων αυτών. Και τούτο, γιατί στην πραγματικότητα, ένα μόνο μέρος των δραστηριοτήτων αυτών εντάσσεται, ως εκ της φύσεως του (μισθωτή απασχόληση), στην αγορά εργασίας και κατά συνέπεια παρέχει, εν δυνάμει, μεγαλύτερες δυνατότητες ρύθμισης, στο βαθμό βεβαίως, που γίνεται αποδεκτό, ότι οι δραστηριότητες, που υπάγονται στην αγορά εργασίας, παρέχουν μεγαλύτερες δυνατότητες ρύθμισης σε σύγκριση με δραστηριότητες μη υπαγόμενες σ' αυτήν.

Στο τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο "Άτυπες δραστηριότητες, ευελιξία, τοπική ανάπτυξη: Η Ελλάδα στην Νότια Ευρώπη" παρουσιάζονται αναλυτικότερα οι άτυπες δραστηριότητες και μέσα από μια ενδιαφέρουσα και διδακτικού χαρακτήρα ταξινόμηση (εγκληματικές δραστηριότητες, δραστηριότητες, που εκμεταλλεύονται τα κενά του τυπικού συστήματος ελέγχου / ρύθμισης, δραστηριότητες αναπαραγωγής παραδοσιακών μορφών παραγωγής και δραστηριότητες που προκύπτουν από τις ιδιαίτερες στρατηγικές αναδιάρθρωσης των κλάδων) αναδεικνύονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δραστηριοτήτων αυτών κι επιχειρείται μία πρώτη ποσοτική εκτίμηση του μεγέθους τους στην Ελλάδα και στις χώρες της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης. Μία δεύτερη, εξ ίσου ενδιαφέρουσα ταξινόμηση, των μορφών ευελιξίας εισάγει τον αναγνώστη στα ζητήματα ευελιξίας, ενώ στη συνέχεια, η αποσαφήνιση της έννοιας του τοπικού και της τοπικής ανάπτυξης, συμβάλλει στην περιγραφή των αλλαγών του γεωγραφικού καταμερισμού της εργασίας. Το κεφάλαιο αυτό ολοκληρώνεται με μια σύντομη κριτική θεώρηση της Τρίτης

Ιταλίας, ως προτύπου οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο "Τοπικές αγορές εργασίας στη Μακεδονία και Θράκη: Εύθραυστος δυναμισμός και άνιση ανάπτυξη" επισημαίνονται κατ' αρχήν οι παράγοντες (πληθυσμιακή και παραγωγική ανάκαμψη, ειδίκευση σε βιομηχανικά καταναλωτικά προϊόντα και δημόσιες επενδύσεις), που συνέβαλαν στις αλλαγές του γεωγραφικού καταμερισμού της εργασίας. Στη συνέχεια επιχειρείται ένας πρώτος προσδιορισμός του "γενικού μεγέθους της αγοράς εργασίας" και μέσα από την ανάλυση της απασχόλησης κατά τομέα, που αναδεικνύει τον ιδιαίτερο δυναμισμό του πρωτογενούς τομέα στη Β. Ελλάδα, διερευνώνται οι συνθήκες, που συμβάλλουν στην ανάπτυξη του φαινομένου της πολυαπασχόλησης. Στην ανάλυση της βιομηχανίας, η διάκριση των επιχειρήσεων με βάση το μέγεθός τους, σε μεγάλες και μικρομεσαίες (ΜΜΕ), οδηγεί στην ανάδειξη του βιομηχανικού χαρακτήρα της περιοχής, ενώ μία ταξινόμηση των ΜΜΕ, στον προσδιορισμό των συνθηκών ανάπτυξης των υπεργολαβιών. Η διάκριση των εργαζομένων σε κεντρικούς και περιφερειακούς αναδεικνύεται πολύτιμη στην προσπάθεια μέτρησης του κόστους εργασίας, ενώ ταυτοχρόνως αποκαλύπτει τις συνθήκες σταθερότητας της απασχόλησης, για τμήματα του εργατικού δυναμικού. Η σύνδεση των παραγωγικών δραστηριοτήτων της περιοχής με τους μηχανισμούς παραγωγής και αναπαραγωγής των εξειδικεύσεων (ειδικευμένη, ημειδικευμένη ή ανειδίκευτη εργασία) παρέχει πληροφορίες σχετικά με την ποιότητα της εργασίας κι οδηγεί σε διαπιστώσεις για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Η ανάλυση αυτού του φάσματος των φαινομένων και ιδιαίτερα της διαπλοκής τυπικών και άτυπων δραστηριοτήτων, οδηγεί σε διαπιστώσεις σχετικές με την ανάπτυξη ενός ιδιαίτερου δυναμισμού, τόσο σε αστικά κέντρα της περιοχής (Καστοριά, Σέρρες, Κιλκίς, Κοζάνη κ.α.) όσο και σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Τέλος το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των γεωγραφικών ορίων δώδεκα τοπικών αγορών εργασίας, που καλύπτουν μεγάλο μέρος της Β. Ελλάδας και συνιστούν μια ενδιαφέρουσα, τη μοναδική (από όσο γνωρίζει ο γράφων) για τα δεδομένα της χώρας μας, προσπάθεια προσδιορισμού των λειτουργικών ορίων τοπικών αγορών εργασίας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο "Τρία παραδείγματα από τη Βόρεια Ελλάδα" παρουσιάζονται τα αποτελέσματα τριών μελετών, που αφορούν τρεις περιοχές της Βορείας Ελλάδας (Θεσσαλονίκη, Ημαθία και Πέλλα, Καστοριά), σε μία προσπάθεια να αναδειχθούν τα χαρακτηριστικά εκείνα, που συνθέτουν τη μοναδικότητα του κάθε τόπου. Η Θεσσαλονίκη, μέσα από βιομηχανικές δραστηριότητες σχετιζόμενες με το φασόν, η Ημαθία και Πέλλα, μέσα από εντατικές καλλιέργειες και πρότυπες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, που υλοποιούνται με τη βοήθεια ξένου εργατικού δυναμικού και η

Καστοριά, μέσα από μια μοναδική επεξεργασία της γούνας, αναδεικνύουν μια κοινότητα χαρακτηριστικών αναφερόμενων στη διάχυση στο εσωτερικό των πόλεων και στην ύπαιθρο ενός δικτύου μικρών βιομηχανικών μονάδων και την τάση συγκέντρωσης των μονάδων αυτών σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές. Η κάθε περιοχή, μέσα από την εξειδίκευσή της στις δραστηριότητες αυτές, συνθέτει κι ένα διαφορετικό παράδειγμα του τρόπου, με τον οποίο οι ευρύτερες διαδικασίες οικονομικής αναδιάρθρωσης ενεργούν και διαμορφώνουν τα συγκεκριμένα αποτελέσματα.

Στο έκτο κεφάλαιο με τίτλο "Ανοιχτά ερωτήματα για το χώρο και την εργασία" καταχωρούνται οι βασικές διαπιστώσεις, τα συμπεράσματα της ανάλυσης και επισημαίνονται τα ζητήματα, που παραμένουν ανοικτά. Η θεώρηση των αναλυόμενων φαινομένων κάτω από το πρίσμα της ανθρώπινης γεωγραφίας οδηγεί τους συγγραφείς σε διαπιστώσεις σχετικές με τις άτυπες μορφές και την οργάνωση του χώρου, επισημαίνοντας τη μεγάλη κατάκτηση της ιδιοκτησίας της αστικής και αγροτικής γης και τον περιορισμένο, έως ανύπαρκτο, έλεγχο των χρήσεων της, ως βασικούς παράγοντες, που συνδέονται με την ανάπτυξη των άτυπων δραστηριοτήτων. Ανοιχτό, ως ένα βαθμό, παραμένει για τους συγγραφείς το ζήτημα του κατά πόσο οι μορφές αυτές διαμορφώνουν ένα νέο πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής, ενώ επισημαίνονται οι συνέπειες μίας πολιτικής περιθωριοποίησης στην αντιμετώπιση των σχετικών φαινομένων.

Με την ολοκλήρωση της συνοπτικής αυτής παρουσίασης, δίδεται η ευκαιρία της καταγραφής ορισμένων διαπιστώσεων και επισημάνσεων. Στις σελίδες του βιβλίου, παρουσιάζεται μία μεγάλη ποικιλία καταστάσεων και φαινομένων, η ανάλυση των οποίων φωτίζει τις κρυφές όψεις τους κι αναδεικνύει τους μηχανισμούς, μέσω των οποίων τα φαινόμενα διαμορφώνονται και αναπαράγονται. Μηχανισμοί μέσα από τους οποίους η απόλυτα εξειδικευμένη εργασία των γυναικών, σ' ένα εύρος παραγωγικών δραστηριοτήτων, εκλαμβάνεται από μεριάς των εργοδοτών, ως ανειδίκευτη εργασία, και δίχτυα εκμετάλλευσης της ξένης εργασίας, που συμβάλλουν στην αναπαραγωγή άνισων κοινωνικών καταμερισμών, αναδεικνύονται με γλαφυρότητα και αποτελούν παραδείγματα του πλούτου της επιχειρούμενης ανάλυσης. Διαπιστώσεις των συγγραφέων σχετικά με την αναποτελεσματικότητα της περαιτέρω ελαστικοποίησης των αγορών εργασίας στην Ελλάδα, όσο κι αν αντιτίθενται με τις "κυρίαρχουσες απόψεις" δεν μπορεί παρά να θεωρηθούν εξαιρετικά σημαντικές και πολύτιμες στη διαμόρφωση ενός πεδίου υπεράσπισης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας.

Ταυτοχρόνως όμως, κριτικού χαρακτήρα επισημάνσεις συνδέονται με τη μεθοδολογική προσέγγιση του βιβλίου και με τις βασικές του διαπιστώσεις

και συμπεράσματα. Το βιβλίο χαρακτηρίζεται από μία προσπάθεια ανάδειξης των πλεονεκτημάτων των τοπικών αγορών εργασίας, ως της κατάλληλης εκείνης κλίμακας, που επιτρέπει την ταυτόχρονη και αποτελεσματική διερεύνηση ενός μεγάλου φάσματος φαινομένων, αλλά και την προσέγγιση της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στη μακρο και στη μικροκλίμακα ανάλυσης. Προς τούτο, οι συγγραφείς, σε προγενέστερη εργασία τους, χρησιμοποιώντας μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μεθοδολογία⁵, επιχειρούν τον προσδιορισμό των λειτουργικών ορίων δώδεκα τοπικών αγορών εργασίας, στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης⁶. Η μη χρησιμοποίηση, στο εμπειρικό πεδίο, των τοπικών αγορών εργασίας, που προσδιορίσθηκαν, προφανώς για λόγους, που σχετίζονται με την έλλειψη των κατάλληλων στατιστικών δεδομένων, στερεί από τους αναλυτές τη δυνατότητα μιας πιο συστηματικής συγκριτικής θεώρησης, που θα συνέβαλε περαιτέρω στον εμπλουτισμό, των ήδη εξαιρετικά πλούσιων συμπερασμάτων, και θα αναδεικνυε, πιο αποτελεσματικά, τις υφιστάμενες, ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας, διαφοροποιήσεις και εν τέλει τη μοναδικότητα του τόπου.

Τέλος, ανεξάρτητα από τις συμφωνίες ή διαφωνίες με διαπιστώσεις ή συμπεράσματα της μελέτης, που είναι λογικό να υπάρχουν, καθώς το βιβλίο διερευνά ένα ευρύ φάσμα καταστάσεων και φαινομένων, διάχυτη παραμένει η εντύπωση ότι η εμφάνιση και η συστηματική παρουσία των άτυπων αυτών μορφών παραγωγικής δραστηριότητας συνιστά, υπό προϋποθέσεις⁷, ένα θετικό φαινόμενο. Μία τέτοια θεώρηση οδηγεί σε ερωτήματα (από τους ίδιους τους συγγραφείς) σχετικά με το κατά πόσο τα παραδείγματα αυτά συνιστούν μορφές, που συμβάλλουν στο ξεπέρασμα της κρίσης, οδηγώντας ταυτοχρόνως σε νέα πρότυπα κοινωνικής αναπαραγωγής, στον αντίποδα ακριβώς διαφορετικών απόψεων, που θεωρούν ότι οι μορφές αυτές και τα φαινόμενα συνιστούν αποτελέσματα της κρίσης. Παραμένει λοιπόν το ερώτημα ότι εάν οι άτυπες αυτές δραστηριότητες αποτελούσαν αντικείμενο ρύθμισης, μέσα από τη διαμόρφωση πιο ανθρώπινων συνθηκών εργασίας και αμοιβών, μέσα από την καταβολή φόρων και εισφορών, κατά πόσο θα παρέμεναν ίχνη ή στοιχεία από ένα, ούτως ή άλλως, αποκαλούμενο εύθραυστο δυναμισμό. Με άλλα λόγια, παραμένει το ερώτημα του κατά πόσο υπάρχουν οι αντικειμενικές εκείνες προϋποθέσεις, που έστω και μέσα από μία χαλαρή ρύθμιση εργασιακών και περιβαλλοντολογικών σχέσεων, θα μπορούσαν να αναδείξουν στοιχεία κάποιου δυναμισμού.

Κλείνοντας την κριτική αυτή παρουσίαση του βιβλίου, αξίζει να επισημανθεί ότι το βιβλίο συνιστά ένα σημαντικό εγχείρημα στην ανάδειξη της σημασίας των άτυπων μορφών παραγωγικής δραστηριότητας και της δια-

πλοκής τους με τις αντίστοιχες τυπικές και συμβάλλει στην ανάπτυξη ενός διαλόγου, γύρω από ένα μεγάλο φάσμα καταστάσεων και φαινομένων. Στόχος αυτού του σημειώματος δεν ήταν άλλος, παρά η συμβολή στο διάλογο αυτό, κυρίως από την σκοπιά των οικονομικών της εργασίας.

Σημειώσεις

1. Μολονότι οι συγγραφείς αντιμετωπίζουν τα σχετικά ζητήματα από την οπτική της ανθρώπινης γεωγραφίας, η αποσαφήνιση βασικών εννοιών, που βρίσκονται στην καρδιά ενός άλλου επιστημονικού πεδίου (οικονομικά της εργασίας), κατά τη γνώμη του γράφοντος, συμβάλλει στην ευχερέστερη κατανόηση των αποτελεσμάτων της ανάλυσης και οδηγεί στην συνειδητή ορθότερων συμπερασμάτων.

2. Σ' ένα μεγάλο αριθμό μελετών, η μη αποσαφήνιση των δύο αυτών όρων οδηγεί σε συγχύσεις, παρανοήσεις και λανθασμένες εκτιμήσεις.

3. Για εκτενέστερη ενασχόληση με το ζήτημα ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στην Ελληνική βιβλιογραφία στους Μπούζα (1990), Δεδουσόπουλο (1995) και στην ξενόγλωσση, μεταξύ άλλων, στους Rogers (1986), Solow (1990) και Ehrenberg και Smith (1991).

4. Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την Ελλάδα, όπου σ' ένα μεγάλο αριθμό περιφερειών, η υψηλή αυτοκαταχόληση, που προέρχεται από τη γεωργία κι από το μεγάλο αριθμό μικρών, οικογενειακής μορφής, επιχειρήσεων, περιορίζει τη μαζωπή απασχόληση και κατά συνέπεια, το μέγεθος και τις λειτουργίες της αγοράς εργασίας, γεγονός με σημαντικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη των πολιτικών της αγοράς εργασίας.

5. Οι διαπιστώσεις αυτές για τη σημασία της χρησιμοποιούμενης μεθόδου στον προσδιορισμό των τοπικών αγορών εργασίας προκύπτουν μέσα από την περιγραφή της στο βιβλίο. Ο γράφων μη έχοντας πρόσβαση στην ολοκληρωμένη της μορφή, αναγκαστικά αναφέρεται στα αναγραφόμενα στο πλαίσιο του βιβλίου.

6. Ενδεχομένως η συστηματική αξιοποίηση των προσδιοριζόμενων λειτουργικών ορίων των τοπικών αγορών εργασίας να αποτελεί μελλοντικούς στόχους των συγγραφέων, γεγονός που θα επιχειρούσε να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην Ελληνική βιβλιογραφία γύρω από τις πραγματικές διαστάσεις και λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας.

7. Ότι θα ξεπεραστούν οι μονομερείς εξαρτήσεις του φαινομένου, από τη συμπίεση του άμεσου και έμμεσου κόστους εργασίας κι από την εξμετάλλευση απαράδεκτων συνθηκών εργασίας, γεγονός, που σύμφωνα με τους συγγραφείς, επιτεύχθηκαν, σε κάποιο, βαθμό σε χώρες όπως η Ιταλία και η Ισπανία.

Βιβλιογραφία

- Blackburn, R., Mann, M., (1979): *The working class in the labour market.*, Macmillan, London
- Buchell, B., Rubery, J., (1990): "An empirical investigation into the segmentation of the labour supply". *Employment and Society*, (4):551-575.
- Conti, S., (1989): "Labour market models and their spatial expression". In: Linge, G., Van der Knaap, G. (eds): *Labour, Environmental and Industrial change*. Routledge

- Δεδουσόπουλος, Α., (1995): "Οικονομική της εργασίας". Τόμος Α, Η Προσφορά της Εργασίας., Πολίτης, Αθήνα
- Ehrenberg, R., Smith, R., (1991): "Modern Labour Economics. Theory and Public Policy". Harper Cokkins, London.
- Garnsey, E., Rubery, J., Wilkinson, F., (1985): "Labour Market Structure and Workforce Divisions". In: Deem, R., Salamon, G. (eds): *Work, Culture and Society*. Milton Keynes, Great Britain.
- Μπούζας, Ν., (1990): "Το εύρος και η φύση της αγοράς εργασίας. Μία πρώτη προσέγγιση". *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (78):111-136.
- Morrison, P., (1990): "Segmentation theory applied to local, regional and spatial labour markets". *Progress in Human Geography*, (14):488-528.
- Offe, C., (1985): "Disorganized Capitalism. Contemporary transformations of work and politics". Polity Press, Cambridge
- Rogers, G., (1986): "Labour markets, labour processes and economic development." *Labour and Society*, (1):237-263.
- Rubery, J., (1978): "Structural labour markets, worker organization and low pay". *Journal of Economics*, (2):17-36. Cambridge
- Solow, R., (1990): "The labour market as a social institution". Basil Blackwell, London, New York.

* * * *

John Bachtler and Ivan Turok (eds.) "The Coherence of EU Regional Policy. Contrasting Perspectives on the Structural Funds". London, Jessica Kingsley, 1997, pp. 405

Ε. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ *

Το βιβλίο έχει την αφιερώση του στο Ευρωπαϊκό Συνέδριο που οργανώθηκε από την Εταιρεία Περιφερειακών Μελετών (Regional Studies Association) στο Gothenburg της Σουηδίας τον Μάιο του 1995 με θέμα "Regional Futures: Past and Present, East and West". Το ίδιο Συνέδριο έχει τροφοδοτήσει και άλλα βιβλία του ίδιου εκδότη με παρεμφερή θεματολογία.

* Ελένη Ανδρικοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Το βιβλίο αποτελείται από τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος επιχειρεί μια σύντομη επισκόπηση των περιφερειακών προβλημάτων και πολιτικών, το δεύτερο και το τρίτο αναφέρονται στις περιφερειακές αναπτυξιακές στρατηγικές στο Ηνωμένο Βασίλειο και στην ευρύτερη Ευρώπη, και το τέταρτο μέρος με τίτλο "μαθήματα και προκλήσεις" περιέχει κάποια γενικότερα συμπεράσματα και απόψεις ειδικών.

Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τρία άρθρα. Το πρώτο είναι μια σύντομη εισαγωγή των επιμελητών στο αντικείμενο, τους στόχους και τη δομή του βιβλίου. Οι Rona Michie και Rona Fitzgerald στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρούν μια εκτεταμένη παρουσίαση της λογικής της κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής και της εξέλιξης των διαρθρωτικών ταμείων. Στο επόμενο κεφάλαιο οι Harvey Armstrong και Ronan de Kervenoael συζητούν πάνω στις θεωρητικές οπτικές και τα εμπειρικά δεδομένα όσον αφορά στις δυνατότητες περιφερειακής σύγκλισης στη Ευρωπαϊκή Ένωση, εντοπίζοντας τις κύριες αδυναμίες αυτής της διαδικασίας περιφερειακής σύγκλισης.

Το δεύτερο μέρος συγκεντρώνει την εμπειρία από την εφαρμογή προγραμμάτων συγχρηματοδοτούμενων από τα διαρθρωτικά ταμεία στο Ηνωμένο Βασίλειο και περιλαμβάνει εννέα κεφάλαια. Στο πρώτο και πιο γενικό κεφάλαιο της ενότητας ο Steve Martin διερευνά τις ευρύτερες επιπτώσεις της κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής στις τοπικές θεσμικές δομές και πολιτικές του Ηνωμένου Βασιλείου και συμπεραίνει ότι η κοινοτική βοήθεια οδήγησε σε κάποιες εν δυνάμει σημαντικές αλλαγές των τοπικών οικονομικών πολιτικών και του τρόπου με τον οποίο εφαρμόζονται. Όλα τα υπόλοιπα άρθρα αφορούν στην εφαρμογή συγκεκριμένων προγραμμάτων.

Ο Ivan Turok στο πέμπτο κεφάλαιο συζητά την περίπτωση της ευρύτερης περιοχής του Strathclyde στη Δυτική Σκωτία και την έννοια της 'κοινοτικής οικονομικής ανάπτυξης' που δόθηκε στην προσπάθεια τοπικής αναζωογόνησης. Στο επόμενο κεφάλαιο ο David North εστιάζει σε μια περιοχή του Λονδίνου για να διερευνήσει τις θεσμικές και οικονομικές προοπτικές μιας στρατηγικής για την αναζωογόνηση περιοχών των μητροπολιτικών κέντρων που βρίσκονται σε κρίση. Ο Gordon Dabinett στη συνέχεια εξετάζει την αποτελεσματικότητα των Κοινοτικών Πρωτοβουλιών που αφορούν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων βιομηχανικής παρακμής στις περιοχές που εξειδικεύονται στους αντίστοιχους κλάδους (ανθρακωρυχείων, σιδηροδρογίας, ναυπηγείων και κλωστοϋφαντουργίας). Οι G. Bentley και J. Shutt στο επόμενο κεφάλαιο συγκρίνουν τα προγράμματα στόχου 2 των περιφερειών West Midlands και Yorkshire and Humberside και δείχνουν ότι, παρά τις διαφορές των δύο περιοχών, ο τρόπος λειτουργίας των διαρθρωτικών τα-

μείων ήταν αξιοσημείωτα παρόμοιος. Ο John Bryden, στο κεφάλαιο 9, εξετάζει την εφαρμογή των προγραμμάτων στόχου 1 στην περιφέρεια Highlands and Islands και επισημαίνει τις δυσκολίες να βρεθούν πηγές χρηματοδότησης στις φτωχότερες περιοχές. Στη συνέχεια, οι V. Goodstadt και K. Clement παρουσιάζουν τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής και διερευνούν τις δυσκολίες αντιμετώπισης των μακροχρόνιων περιβαλλοντικών προβλημάτων μέσω των μεσοπρόθεσμων συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων στην περιοχή του Clydeside. Οι J. McEldowney και R. Scott εξετάζουν τις επιπτώσεις των διαρθρωτικών ταμείων της ΕΕ στην πολιτική και την πρακτική της βιομηχανικής ανάπτυξης της περιφέρειας στόχου 1 της Βόρειας Ιρλανδίας. Τέλος, οι P. Roberts και T. Hurt παρουσιάζουν μια συγκριτική έρευνα των βασικών χαρακτηριστικών επτά περιφερειακών αναπτυξιακών προγραμμάτων σε τέσσερις περιφέρειες (Scotland, Yorkshire and Humberside, the West Midlands and the South West) και υποστηρίζουν ότι, παρά τα διάφορα προβλήματα στην προετοιμασία και εφαρμογή, τα προγράμματα συνέβαλαν ουσιαστικά στην επαναφορά του στρατηγικού περιφερειακού προγραμματισμού στο Ηνωμένο Βασίλειο.

Σημαντικά περιορισμένο από άποψη μεγέθους και εύρους θεματολογίας είναι το τρίτο μέρος. Αναφέρεται στις περιφερειακές αναπτυξιακές στρατηγικές των υπολοίπων ευρωπαϊκών χωρών, οι οποίες όμως αντιπροσωπεύονται μόνον με πέντε άρθρα (σε σύγκριση με τα εννέα του Ηνωμένου Βασιλείου). Το πρώτο, το κεφάλαιο 13 των J. Bachtler και S. Taylor, είναι γενικού χαρακτήρα και επιχειρεί μια συγκριτική παρουσίαση των προγραμμάτων 82 περιοχών του στόχου 2 στην Ευρώπη. Τα άλλα τέσσερα κεφάλαια καλύπτουν πέντε χώρες, την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, την Ολλανδία, την Αυστρία και την Φινλανδία και Σουηδία.

Ο H. Schumpf στο κεφάλαιο 14 συζητά τις επιπτώσεις της διαρθρωτικής πολιτικής και της πολιτικής ανταγωνισμού, όσον αφορά αφενός στους περιορισμούς που θέτουν στις εθνικές περιφερειακές επιδοτήσεις και αφετέρου στη διαμόρφωση του περιεχομένου της έννοιας της περιφερειακής πολιτικής και της περιφερειακής ανάπτυξης στη Γερμανία. Οι W. H. Kleyn και M. Bekker παρουσιάζουν την Ολλανδική εμπειρία από την εφαρμογή των προγραμμάτων της ΕΕ και καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η κοινοτική περιφερειακή πολιτική χρειάζεται να είναι πιο ευέλικτη και ανοιχτή στις διαφορετικές προσεγγίσεις των κρατών μελών και των περιφερειών. Ο M. Gruber στο επόμενο κεφάλαιο διερευνά τις αλλαγές που προκλήθηκαν στην Αυστριακή περιφερειακή πολιτική κάτω από την επιρροή της κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής. Τέλος, ο M. Johansson παρουσιάζει το πλαίσιο για την περιφερειακή ανάπτυξη και

την εφαρμογή των προγραμμάτων του στόχου 6 στη Φινλανδία και τη Σουηδία.

Το τέταρτο και τελευταίο μέρος περιέχει πέντε άρθρα γραμμένα κυρίως από προγραμματιστές ειδικούς στα θέματα περιφερειακής πολιτικής. Στο πρώτο κεφάλαιο ο C. Kearney επιχειρεί μια επισκόπηση της διαδικασίας εφαρμογής από την αρχική φάση του προγραμματισμού έως τη διαπραγμάτευση και την αξιολόγηση και καταλήγει συνοψίζοντας διδάγματα για το μέλλον. Ακολουθούν τρία κεφάλαια που αναφέρονται στις προοπτικές των πολιτικών σε τρεις χώρες, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία και τη Γερμανία. Ειδικότερα, ο R. Wells συζητά την προσωπική του εμπειρία από την εξέλιξη των διαρθρωτικών πολιτικών και το ρόλο που έπαιξε η Βρετανική κυβέρνηση. Ο R. Lagrange στο κεφάλαιο 20 αναφέρεται στην εμπειρία από περισσότερα από 100 συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα που εφαρμόζονται στις περιφέρειες της Γαλλίας. Στο επόμενο κεφάλαιο ο D. Dreyer αναφέρεται στην εμπειρία της επανένωσης της Γερμανίας, και τη χρησιμοποιεί ως παράδειγμα των μελλοντικών δυσκολιών που θα έχει να αντιμετωπίσει η κοινοτική περιφερειακή πολιτική ενόψει της ένταξης των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στην ΕΕ. Το βιβλίο τελειώνει με το κεφάλαιο 22 στο οποίο οι επιμελητές John Bachtler και Ivan Turok συνοψίζουν τα κύρια ζητήματα που τέθηκαν στα κεφάλαια του βιβλίου και επιχειρούν – μια μάλλον φιλόδοξη δουλειά – να εξάγουν συμπεράσματα όσον αφορά στις αλλαγές που θα πρέπει να γίνουν στα πλαίσια της μελλοντικής μεταρρύθμισης των διαρθρωτικών ταμείων.

Ο σκοπός του βιβλίου, όπως τίθεται στην εισαγωγή, είναι “να συγκεντρώσει κάποιες από τις πλούσιες και ποικίλες πρακτικές εμπειρίες από τα διαρθρωτικά ταμεία σε διάφορες Ευρωπαϊκές περιφέρειες και χώρες”, και επίσης “να προσφέρει διαφορετικές οπτικές των πολιτικών και της εφαρμογής τους από τη σκοπιά των ακαδημαϊκών, των ανεξάρτητων αξιολογητών και των προγραμματιστών”.

Από τους δύο αυτούς στόχους μόνον ο δεύτερος πραγματοποιείται σε ικανοποιητικό βαθμό. Ο πρώτος και γενικότερος στόχος της μετάδοσης και επικοινωνίας των εμπειριών που έρχονται από διαφορετικές χώρες και περιφέρειες δεν καλύπτεται, αφού η προτεραιότητα δίδεται στις “διαρθρωτικές πολιτικές παρά στα θέματα της συνοχής που προέκυψαν με την είσοδο της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ελλάδας στη δεκαετία του 1980”. Η επιλογή αυτή πρακτικά σημαίνει ότι δεν περιλαμβάνονται σ’ αυτό το βιβλίο οι κατ’ εξοχήν περιφέρειες του στόχου 1, αυτές που βρίσκονται στις λεγόμενες χώρες Συνοχής (οι προηγούμενες συμπεριλαμβανομένης και της Ιρλανδίας), και οι οποίες δέχονται το μεγαλύτερο μέρος των χρηματοδοτήσεων των διαρθρωτικών ταμείων. Έτσι, η εμπειρία που αποκτήθηκε από

την εφαρμογή αυτών των μεγάλων σε κλίμακα και περιφερειακές επιπτώσεις προγραμμάτων δεν περιέχεται σ' ένα βιβλίο που δίνει έμφαση στη "Συνοχή της Περιφερειακής Πολιτικής της ΕΕ" και μάλιστα φιλοδοξεί να βγάλει συμπεράσματα για τις προοπτικές και μεταρρυθμίσεις των διαρθρωτικών ταμείων.

Όπως αναφέρεται, η έμφαση βρίσκεται περισσότερο στα "προγράμματα οικονομικής αναβάθμισης και ανάπτυξης των περιοχών που θίγονται από την παρακμή των παραδοσιακών βιομηχανιών (στόχου 2)" και λιγότερο στις "διαρθρωτικά-καθυστερημένες περιφέρειες (στόχου 1) ή τις γεωργικές και αγροτικές περιοχές (στόχου 5[β])". Αυτή η συγκέντρωση του ενδιαφέροντος στα προγράμματα των περιοχών στόχου 2 και η πρόθεση το βιβλίο "να προσφέρει μια πιο σύνθετη και σε βάθος κατανόηση με βάση πρόσφατες αναλύσεις και αξιολογήσεις από άτομα που είχαν στενή προσωπική ανάμειξη στη μελέτη, διαχείριση ή αξιολόγηση της προγραμματικής διαδικασίας" εξυπηρετείται αρκετά καλά.

Πράγματι, η σημαντικότερη συμβολή του βιβλίου είναι ότι προσφέρει μια σε βάθος κατανόηση πολλών κεντρικών θεμάτων της προγραμματικής διαδικασίας, τουλάχιστον όσον αφορά στην εμπειρία του Ηνωμένου Βασιλείου. Όμως, υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση στον τρόπο με τον οποίο τα διάφορα αντικείμενα εξετάζονται στα διαφορετικά μέρη του βιβλίου. Το δεύτερο μέρος είναι το πιο αναλυτικό και λεπτομερές στην παρουσίαση προγραμμάτων, σταδίων της διαδικασίας εφαρμογής και συγκεκριμένων περιφερειών. Αυτή η ανάλυση επιτρέπει να γίνουν ουσιαστικές συγκρίσεις μεταξύ περιφερειών και να μελετηθούν πολλά θέματα που αφορούν στη διαδικασία εφαρμογής και τις βασικές αρχές της κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής (ιδίως την εταιρική σχέση και τις προγραμματικές διαδικασίες).

Εντούτοις, η αντίστοιχη εμπειρία που προέρχεται από άλλες Ευρωπαϊκές χώρες και περιφέρειες είναι πολύ περιορισμένη σ' αυτό το βιβλίο. Καταρχήν απουσιάζουν χώρες με σημαντική παράδοση στην εφαρμογή προγραμμάτων, όπως η Ιταλία και η Γαλλία (για να μην αναφερθούμε στις τέσσερις χώρες Συνοχής). Από τις χώρες που αντιπροσωπεύονται στο βιβλίο, μόνον η Γερμανία και η Ολλανδία έχουν συσσωρεύσει κάποια εμπειρία σε Ευρωπαϊκά προγράμματα. Η Αυστρία, η Σουηδία και η Φινλανδία βρίσκονται ακόμη σε πολύ αρχική φάση όσον αφορά στην ενασχόλησή τους με τα διαρθρωτικά ταμεία. Αλλά, ακόμη και στην περίπτωση της Γερμανίας και της Ολλανδίας, η κάλυψη που προσφέρεται είναι περιορισμένη και δεν επιτρέπει μια σε βάθος ανάλυση, επειδή τα σχετικά άρθρα, παρά τα χαρίσματά τους, είναι περιορισμένα κατ' ανάγκη σε μια πιο γενική προσέγγιση.

Εν κατακλείδι, πρόκειται για ένα πολύ ενδιαφέρον και χρήσιμο βιβλίο

για Βρετανούς και μη-Βρετανούς αναγνώστες που θέλουν να εμπλουτίσουν τη γνώση τους όσον αφορά στην εφαρμογή των προγραμμάτων της ΕΕ στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου. Αλλά δεν είναι ένα εξίσου κατατοπιστικό βιβλίο για αναγνώστες που ενδιαφέρονται για μια σε βάθος και συγκριτική κατανόηση της εφαρμογής των προγραμμάτων της ΕΕ σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες.